

SANTA COLOMA DE FARNERS A L'ALTA EDAT MITJANA: LA VILA, L'ERMITA, EL CASTELL

PER

JOSEP M. LLORENS*
GEMMA FONT**
SANDRA PUJADAS **

INTRODUCCIÓ

Del 18 al 20 de setembre de 1985 s'efectuà una petita excavació d'urgència al peu de l'absis de l'ermita de la Mare de Déu de Farners per tal de recuperar i documentar dues inhumacions que hi havien aparegut feia pocs dies ¹. A més, es van poder documentar les restes d'un sòl i un petit mur que aprofitava els afloraments de roca, malmesos pels enterraments. Corresponien a una mena de barraca situada al mateix peu de l'ermita. També fou identificat un conjunt de tombes antropomorfes en molt mal estat de conservació situades a curta distància del mateix absis.

La investigació arqueològica del castell de Farners s'inicià de manera conjuntural, gairebé fortuïta, amb l'excavació de part del seu recinte entre 1991 i 1992. I dèiem que l'excavació del castell fou fruit d'una conjuntura perquè es féu com a pas previ als treballs de restauració que s'hi han de dur aviat a terme i no com a part integrant d'un projecte de recerca prèviament elaborat.

* Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

** Universitat Autònoma de Barcelona. Col·laboradores del CIAG.

¹ Els resultats d'aquesta intervenció, dirigida per la Dra. Enriqueta Pons i Brun, estan essent objecte de revisió per tal de poder-los relacionar amb els obtinguts al castell de Farners entre 1991 i 1992. Havent de ser l'objecte d'una publicació conjunta, no entrarem en detalls puntuals.

De fet, fou a partir les excavacions que acabem de ressenyar que es desvetllà el nostre interès per prosseguir indagant sobre el passat medieval de Santa Coloma de Farners i els seus entorns immediats.

L'objectiu d'aquesta recerca que tot just comença és de resseguir i documentar arqueològicament l'evolució del poblament d'una àrea que tingué com a centre jurisdiccional el castell de Farners. Caldrà de primer delimitar amb precisió l'extensió d'aquest terme, que pot haver variat al llarg del temps, per poder-lo analitzar diacrònicament.

Per mitjà de set documents que s'esglaonen entre els anys 886 i 1200 hem establert un primer contacte amb l'entorn de Santa Coloma de Farners a l'alta edat mitjana. Tots set –publicats abans de 1960– són ben coneguts pels historiadors. N'hem volgut fer una lectura arqueològica tot i saber el risc que hi ha a voler entestar-se a fer quadrar mil·limètricament dades documentals i arqueològiques. Mantenim l'esperança de no haver caigut en aquest parany.

Aquests textos, glossats des d'una perspectiva arqueològica, permeten contrastar les dades arquitectòniques i arqueològiques conegudes fins ara i plantejar un seguit d'hipòtesis i qüestions que orientaran les noves recerques documentals i arqueològiques que hauran de seguir en un futur que voldríem proper.

ELS DARRERS ANYS DEL SEGLE IX: LES PRIMERES REFERÈNCIES DOCUMENTALS

D'ençà de la publicació de la *Historia de Santa Coloma de Farnés y su comarca* l'any 1951, hom ha considerat que la primera aparició documental del nom de Santa Coloma de Farners és de l'any 898 ². En realitat, i com deixà ben establert Ramon d'Abadal, la primera referència escrita del lloc de Santa Coloma remunta a l'any 886 ³. L'1 de novembre d'aquell any, Carles el Gros va signar a París un precepte per al bisbe de Girona Teotari. Mitjançant aquest document concedia la immunitat a l'Església gironina, seguint el que havien fet els seus avantpassats Carles el Calb i Lluís el Tartamut, li confirmava els seus béns i els incrementava amb noves donacions. Entre aquestes noves donacions trobem:

² Millàs & Rabassa 1951, pàg. 38.

³ Abadal 1926-1950, 1ª part, doc. Santa Maria de Girona 6, pàg. 138-140. Comentari a la pàg. 117.

(...) Largitur etiam nostra clementia ad supradictam sedem sancte Marie vel Sancti Felicis martyris Christi pro remedium anime nostre vel predecessorum parentumque nostrorum in supradictum comitatum Gerundense, villam que vocatur Elzeda cum omnibus adjacentiis suis, hoc est, ab oriente per semitam que pergit usque ad Ribamfractam, a meridie autem a Cruce usque ad confines Arbutie, de parte occidentis usque ad Johanneto, et de septentrionem per rivulum qui vocatur Vallis Urcea et pervenit ad Sanctam Columbam usque ad aliam ripam alvei (...).

Al cap de pocs anys, serà el bisbe Servus Dei qui aconseguirà un nou precepte de Carles el Ximple, datat a Tours-sur-Marne (*Turnum*) el 29 de maig de l'any 899 ⁴. Aquest segon document reprenia en bona part els termes de l'anterior. En allò que afecta Santa Coloma, per exemple, només hi podem trobar lleugeres diferències gramaticals, estil·lístiques o de transcripció que de cap manera no afecten ni la ubicació ni les afrontacions de la vila d'*Elzeda*, que apareix en ambdós preceptes:

(...) Largitur etiam nostra clementia ad supradictam sedem sancte Marie vel Sancti Felicis martyris Christi pro remedium anime nostre parentumque nostrorum in supradicto comitato Gerundense, villam que vocatur Elzeda cum omnibus adjacentiis suis, hoc est, ab oriente per semitam que pergit usque ad Ripamfractam, de meridie a Cruce usque ad confines Arbutie, de parte occidentis usque ad Johannetum, et de septentrionem per rivolum qui vocatur Vallis Urcea et pervenit ad Sanctam Columbam usque ad aliam ripam alvei (...).

L'objecte de la donació és la vila anomenada *Elzeda*, que pot identificar-se amb el topònim actual de Sauledà, de la qual hom detalla les afrontacions: el camí que condueix a *Ribamfractam*, la Creu (¿podria tractar-se d'una fita amb una creu o d'una roca amb una o diverses creus gravades?) ⁵, els

⁴ Abadal 1926-1950, 1ª part, doc. Santa Maria de Girona 8, pàg. 144-147. Comentari a la pàg 118. Aquest document, publicat íntegrament diverses vegades a partir de *Marca Hispànica*, ap. LIV, i entre aquestes, per Millàs-Rabassa 1951, amb data de 898, havia estat pres erròniament com la primera referència escrita sobre Santa Coloma de Farners. Anteriorment fou citat també en el nomenclàtor de Pujol & Alsius 1883, tant en referir-se a Santa Coloma o Arbúcies com en altres llocs.

⁵ Casanovas 1992. Sobre una pedra amb creus gravades prop de l'àrea tractada, Rueda et alii 1992. En aquest article, nota sobre la descoberta d'un bloc de pedra amb creus gravades, es descarta inicialment la possibilitat que la "roca de les Creus" de Grions (mun. Sant Feliu de Buixalleu) es tractés d'una fita. Ateses la situació i les característiques, potser caldrà replantejar-se aquest aspecte.

límits d'Arbúcies, Joanet, la riera de Vallors (*Vallis Urcea*) i, finalment, Santa Coloma fins a l'altra riba de la riera del mateix nom.

Només un d'aquests topònims, *Ribamfractam*, no s'ha mantingut fins als nostres dies. La seva arrel etimològica, però, s'adiu molt bé amb el paisatge trencat, travessat de rieres engorjades i ple d'espectaculars amuntegaments de roques granítiques erosionades que hom troba cap a ponent de Santa Coloma, vorejant el camí que condueix a Farners, Sant Pere Cercada, Sauleda i Arbúcies. El punt assenyalat amb l'apel·latiu de "la Creu" podria estar situat en alguna de les carenes entre Sauleda i Arbúcies.

La identificació *Elzeda* = Sauleda, ja suggerida per Millàs i Rabassa ⁶, podria veure's corroborada, a més de la fonètica i la derivació, per la presència en aquell paratge, que es correspon amb les afrontacions conegudes, de l'església de Santa Victòria de Sauleda. L'edifici, restaurat l'any 1992, és una estructura romànica simplíssima amb característiques llombardes que hom data a final del segle XI o com a molt a començament del XII ⁷, amb algun additament d'època moderna. No obstant això, cal parar atenció en la seva advocació.

El culte al màrtirs cordovesos Iscle i Victòria, les relíquies dels quals foren portades a Vidreres i part de les quals hom encara venera a l'església parroquial de Breda ⁸, és de tradició antiga, de la mateixa manera que alguna de les altres advocacions que trobarem més endavant.

L'advocació sota la qual són esmentades les esglésies pot ser indicatiu, en aquests moments que hom ha qualificat encara de "re població", bé de la pervivència, bé del retorn primerenc –com es vulgui– de la població originària del lloc o assentada allà amb anterioritat al domini musulmà del territori. Dit altrament, considerem l'antiguitat de les advocacions com un testimoni de la continuïtat de la població. Una població que, en aquests racons a recés de la via de comunicació principal, possiblement no fou massa afectada pel pas dels musulmans cap al nord ⁹.

⁶ Millàs & Rabassa 1951, pàg. 38.

⁷ AA. DD. 1991, pàg. 341.

⁸ Sobre el culte a sant Iscle i santa Victòria, García 1966, pàg. 218-225. Pladevall & Coll 1963 comenten el culte de les relíquies dels màrtirs cordovesos a Breda i l'origen de l'anomenada festa de l'Ajust, celebrada anualment en aquesta vila, que commemora el seu trasllat des de la capella del castell de Sant Iscle de Vidreres al monestir de Sant Salvador de Breda l'any 1263. L'església de l'antic monestir és usada d'ençà de 1846 com a parroquial, havent canviat la seva advocació original per la de Santa Maria, pròpia de la parròquia.

⁹ Per al procés de parroquialització, Martí 1988.

És interessant de notar que en aquella part que fa referència a l'entorn de Santa Coloma, cap dels dos preceptes que estem comentant no esmenta, malauradament, cap demarcació territorial o jurisdiccional, sigui civil o religiosa, tret del comtat i del bisbat de Girona. Haurem d'esperar uns anys més per veure reflectides en els documents notícies d'altres demarcacions o jurisdiccions de rang inferior. Per contra, el relativament elevat nombre de nuclis de població en una àrea a cavall del Montseny i les Guillerries, és alligadora respecte del procés d'ocupació del territori.

Estem en una zona abrupta, plena de petites valls gairebé tancades, que uneixen dos accessos importants a Osona des del Gironès i el pla de la Selva: el camí entre Girona i Vic per l'interior, que seguiria en aquest punt un recorregut semblant al de l'actual carretera entre Santa Coloma de Farners i Sant Hilari Sacalm, i un altre que permet accedir-hi, per Breda o Hostalric cap a Arbúcies, des de la principal i més antiga via de pas entre el Pirineu i les comarques meridionals de l'actual Principat: aquella que, venint del sud, segueix des de Barcelona la depressió pre-litoral pel Vallès i la Selva fins a Girona i continua, Congost enllà, cap al migdia de França per l'Empordà i les comarques nord-catalanes.

EL SEGON QUART DEL SEGLE X: *CASTRUM, CASTELLUM*

El 18 de març del 925, Astrebert, Rademar i Ermentruda, esposa del darrer, vengueren una casa amb terres de la seva propietat situada dins del terme del castell d'Argimon, al comtat de Girona ¹⁰:

(...) Per hanc scriptura vindicionis nostre vindimus vobis ipsa terra ab ipso kasale, qui nobis advenit per nostra ruptura. Et est ipsa terra in comitato Ierundense in castro Argemundo. Et afrontat ipsa terra et ipso casale de parte horientalis ad ipso Trugolo, ad ipsa via et de meridie afrontat in ipso torrente ad ipsa Aquafreda et de occiduo afrontat in ipso castello et de circi afrontat ad ipsa fonte, ad ipso casale.

¹⁰ Udina 1951, doc. 81, pàg. 218-219. L'alou anomenat *Argemundo*, citat al 978 (Julià 1991), no es correspon al castell d'Argimon, sinó que estava situat al comtat de Besalú, prop de la vila comtal. Sobre aquest punt, Monsalvatje 1890, ap. 6, pàg. 209-220, esp. pàg. 214 i Monsalvatje 1899, pàg. 130. Aquest topònim degué perdurar força temps. L'any 1226 és esmentat el mas Costa d'Argimon, a Besalú (Marquès 1992, pàg. 33, nota 2).

Aquesta és la primera menció documentada, que sapiguem, sobre l'establiment d'un terme castral a l'entorn de Santa Coloma. La casa amb terres objecte de la venda, al terme d'Argimon, queda fora del que serà el terme de Farners. Però allò que és més important des del punt de vista arqueològic, s'hi esmenta també el castell, considerat com a construcció.

En aquest document queda clarament establerta la diferència semàntica entre els mots *castrum* i *castellum*, la significació dels quals més endavant es confondrà manta vegades en la documentació ¹¹.

En el document que comentem, *castrum* és usat, segons la definició de Pierre Bonnassie ¹², com a "terme abstracte que serveix per designar, a més de la fortalesa i dels annexos immediats, el conjunt dels territoris que domina, els pobles veïns, i també els drets i els poders vinculats al castell". Es tracta, doncs, del terme del castell, d'una demarcació territorial i jurisdiccional de llarga perduració a casa nostra. *Castellum*, per contra, indica la fortalesa, l'edifici mateix d'aquest castell.

Dèiem que el significat de tots dos mots es barrejà. En alguns casos, potser a compte de la sinonímia que parcialment porten implícita totes dues paraules, la forma més culta –*castrum*– substituirà *castellum* en referir-se al castell considerat com a edifici. L'acta de consagració de l'ermita de la Mare de Déu de Farners (23 d'abril del 1200) que comentarem més endavant, diu que aquesta capella està situada "*ad pedem castris de Farnerio*". Per a qual-sevol que conegui el paratge on s'aixeca el castell de Farners, amb l'ermita situada en un replà 50 m per sota de la fortalesa, resultarà evident que, almenys en aquest cas, el mot *castrum* defineix l'edifici i no el terme del castell.

No podem precisar com era el *castellum* d'Argimon. La primitiva construcció a la qual es deu referir el document degué canviar progressivament, a còpia de reformes i reconstruccions, fins a esdevenir un dels nius d'àguiles més espectaculars del vescomtat de Cabrera. Niu d'àguiles que fou assetjat i destruït per les tropes comanades pel "primogènit del senyor rei", l'infant Joan, duc de Girona –el futur Joan I– l'any 1367, al mateix temps que Castelló de Bas ¹³. D'aquella destrucció i de les reformes posteriors només n'ha subsistit part de la primitiva capella romànica, restaurada fa ben poc temps.

¹¹ Sobre la dualitat *castrum-castellum* v. entre d'altres AA. DD. 1965, cols. 437-444; Bonnassie 1979, pàg. 151-154; Riu 1982 i 1983; Coromines 1986, pàg. 625-629.

¹² Bonnassie 1979, citat a la nota anterior.

¹³ Girona 1923, pàg. 273 i s.

Unes restes puntuals localitzades en el transcurs de la restauració del castell de Sant Joan de Blanes són l'únic testimoni d'un castell anterior a l'actualment conservat, que manté encara l'estructura de la torre mestra dels segles XI-XII. La part més antiga del castell de Farners, excepcionalment sencera, deu pertànyer també als mateixos segles. En canvi, resta per determinar la cronologia de part de les estructures excavades a la roca que, barrejades amb restes de murs possiblement més tardans, es veuen al cim de l'immediat turó del Vent, que esdevingué un annex del castell de Farners ¹⁴. Ben poca cosa més podem dir per ara sobre les fortificacions anteriors al segle XI en aquesta part de la comarca de la Selva.

MITJAN SEGLE X: UNA INCURSIÓ HONGARESA I UNA CONSAGRACIÓ MASSIVA D'ESGLÉSIES. LA "VALL" DE SANTA COLOMA

La situació arrecerada de les comunitats establertes a Santa Coloma i als seus voltants no fou obstacle per evitar les conseqüències aparentment devastadores d'una incursió hongaresa que tingué lloc durant la primavera de l'any 942 i que afectà amb virulència el bisbat de Girona, en especial els comtats de Besalú i Girona. Albert Benet n'ha reconstruït minuciosament el recorregut i els efectes partint de les actes de consagracions d'esglésies entre els anys 942 i 1000 ¹⁵.

Allò que ens interessa més d'aquesta ràtzia, atenent l'orientació que hem donat a aquestes notes, n'és una conseqüència indirecta: el document que permeté identificar-ne els autors, l'acta de consagració efectuada per Gotmar, bisbe de Girona, de cinc esglésies de la vall Santa Coloma el 31 de gener del 950 ¹⁶:

¹⁴ Sobre els castells entre els segles IX i XII, vegeu entre d'altres, Riu 1985-1986; Araguas 1973, 1979, 1984, 1985 i 1991; Cabañero & Galtier 1985; Cabañero 1985, 1991 i 1992, tots ells amb una àmplia bibliografia.

¹⁵ Benet 1982 a, 1982 b. La clau per establir la filiació dels *nefandis paganis* que atacaren els comtats catalans al 942 fou proporcionada, precisament, per un dels documents que ressenyem: l'acta de consagració de les esglésies de la vall de Santa Coloma de 31 de gener del 950.

¹⁶ Aquesta acta fou localitzada a l'arxiu de l'antiga canònica agustiniana de Sant Pere Cercada i publicada per Villanueva 1850 a, ap. XV, pàg. 245-247. Posteriorment fou tornada a publicar i estudiada detalladament per Millàs & Rabassa 1951, pàg. 39-43 i represa encara per Millàs 1962-1963. L'edició més recent és la publicada a AA. DD. 1991, pàg. 340.

(...) Idcirco Gotomarus opitulante Deo ecclesie Gerundensis Praesul una cum consensu ecclesiasticorum religiosorumque virorum commitantibus fidelibus veniens ad consecrandas ecclesias que sunt constitute in nomine Sancte et individue Trinitatis anno Incarnationis Domini DCCCCL, inditione X, quorum vocabula he sunt, videlicet, in honore Sancte Columbe Virginis, et Sancti Michaelis Archangelis, et sancte Cecilie Virginis, et sancti Johannis Bapstite, Sancti Petri Apostoli, in eorum adoptionis gratia uti desideramus premia, in comitatum Gerundensem in locum que dicunt valle Sancte Columbe. Notum est ad fidelibus ut invitatus proprius Presul ad consecrandam basilicam supra nominatam que ab antiquis temporibus fuit edificata et a nefandis paganis fuit destructa, que dicunt Ungulis, et ab isto homine nomine Ennegone et a filio suo Gichafredo reparata (...).

Tot i que només s'hi especifica per a l'església de Santa Coloma el fet d'haver estat "edificada en temps antics i destruïda per uns nefastos pagans anomenats hongaresos", Benet considera també destruïdes les restants. Més enllà d'aquesta circumstància, ens interessa remarcar altres detalls: l'esment de la "vall" de Santa Coloma com a lloc d'ubicació de totes les esglésies consagrades; la referència a cinc esglésies, sense comptar la de Sant Andreu de Castanyet, donada pel bisbe a la de Santa Coloma; el seguit de vilars, llocs i cases que són esmentats a les donacions –testimonis d'una important densitat de població i d'una economia agrícola florent-; la manca de referències a l'ermita de la Mare de Déu de Farners i al terme del castell; els promotors de la reconstrucció (o de les reconstruccions), Ennegó i el seu fill Giscafred.

És tracta, en summa, de la imatge més completa de què disposem fins ara de l'àrea que hem pres com a camp d'estudi. La documentació anterior i la que comentarem més endavant no en són, vistes així les coses, més que complements.

De les cinc esglésies consagrades per Gotmar se'n conserven –molt modificades– tres: les de Santa Coloma Verge (= Santa Coloma de Farners), Sant Miquel Arcàngel (= Sant Miquel de Cladells) i Sant Pere Apòstol (= Sant Pere Cercada). Són desconegudes –o desaparegudes– les de Sant Joan Baptista i Santa Cecília Verge.

Què cal entendre per "vall" de Santa Coloma (*valle Sancte Columbe*)? Topogràficament considerat, el lloc on s'assenten les esglésies avui conservades no és una vall, sinó un conjunt de valls. La més àmplia és aquella on es troba l'església de Santa Coloma de Farners. Les altres parròquies (Cladells i Sant Pere Cercada) estan situades en aquelles petites valls gairebé tancades de

què parlavem en comentar la ubicació de la vila d'*Elzedà* o Sauleda. Ens trobem, doncs, davant d'un conjunt de petites parròquies que són agrupades sota el nom genèric de "vall", amb el topònim de la principal, la "basílica" de Santa Coloma. Referint-se a un altre lloc i a un moment més reculat, Manuel Riu plantejava el problema d'aquesta manera ¹⁷:

"La documentació, tardana en el temps, deixa entreveure una estructura autòctona, basada en una realitat geogràfica: les valls. Aquesta estructura s'havia de convertir, amb el temps, en subestructura, car dos motius de signe diferent, el religiós i el militar, li havien de sobreposar les respectives estructures, creant parròquies i castells termenats o amb districte (...).

És ben clar que, les primeres dècades del segle IX, el territori ofereix, doncs, una estructura eclesiàstica en formació (bisbats, parròquies) i una estructura militar (comtats, castells, turres) que s'han sobreposat a la primitiva estructura civil i administrativa de les valls. Aquestes estructures, de major a menor, devien arrencar-se així: bisbats, —> comtats, —> valls, —> castells, —> parròquies; incloent, en línies generals, les unes a les altres dintre els límits respectius (...).

¿Com poden diferenciar-se aquestes valls (= districtes administratius) de les valls purament geogràfiques? Coincideixen amb les darreres o les inclouen?

Ens sembla evident que en les primeres dècades del segle IX hi ha valls administratives que inclouen més d'una vall geogràfica en sentit estricte."

La citació és molt llarga –potser massa– però ens duu just allà on volíem arribar. La "vall de Santa Coloma" del document de l'any 950 deu tractar-se d'un d'aquests "districtes administratius", d'una divisió territorial d'arrel antiga ¹⁸ damunt de la qual s'instal·laran progressivament al llarg del temps les divisions eclesiàstiques (parròquies) i civils, senyoriales o feudals (*castrum*), depenents, respectivament, del bisbat i del comtat de Girona. Altrament dit, aquesta acta de consagració reporta l'estat del territori en el moment de creixement econòmic i de canvi social previ a l'aparició, entre final del segle X i la primera meitat del segle XI, de les estructures feudals.

Pel que fa a la vall de Santa Coloma, sembla que, *grosso modo*, les valls geogràfiques tenen com a centre una parròquia. La vall administrativa,

¹⁷ Riu 1981, pàg. 195-196.

¹⁸ Sobre la pervivència de divisions territorials antigues, Riu 1981, citat. També Bosch Gimpera 1937 (ed. 1978).

suma de totes elles, pot estar a la base del *castrum* del qual és testimoni el castell de Farners que, com es pot comprovar, no és esmentat ni tan sols de passada en el document. Potser no sigui forassenyat de considerar aquesta vall, amb més o menys additaments (Sauleda, per exemple, si és que no en formava part), del nucli originari del *castrum* o terme de Farners.

Els reconestructors de l'església (o esglésies) assolades pels hongaresos foren Ennegó i el seu fill Giscafred, als quals foren atorgades pel bisbe. Aquests personatges semblen tenir un paper destacat dins de la vall. Altres persones, donants de béns a l'església colomenca, són anomenades en l'acta, però no apareixen entre els signants ¹⁹.

Ben poca cosa es pot dir de pare i fill a partir d'aquest document. Cal preguntar-se, però, si tindrien alguna relació amb el llinatge dels castllans que aviat apareixeran al castell i al terme de Farners, sota dels vescomtes de Cardona primer i de la família Vilademany després: els Farners ²⁰.

El panorama poblacional i econòmic, bé que de manera segurament parcial, es completa amb el que es pot desprendre de les donacions que es fan a l'església de Santa Coloma amb motiu de la consagració.

Santa Coloma apareix com un conjunt de cases amb camps de conreu i vinyes a l'entorn de l'església parroquial, amb topònims que o han desaparegut o són de difícil ubicació (*Rio tapido*, *Nespolarios*, *Godregilde*, *Ribas Tortegada*). Millàs i Rabassa suggeriren l'assimilació *Nespolarios* = *Espler*²¹.

Ja fora de la vall, però no massa llunyans, apareixen la parròquia de Sant Andreu de Castanyet (*Sancto Andreo que est sita in Castagneodo*), els vilars d'*Arvionso* i *Altanco*, un molí i el vilar que foren de *Salama*, altres vilars que foren de *Wistremiro* i *Gonderigo*. Llevat de Castanyet, ignorem la situació precisa d'aquests nuclis de poblament. Altres topònims poden ser més ben situats: Bagastrà, Canadell, Muixac, Torderola i Vallors. Aquest darrer, citat com a *Vallis Urcea* el 886, apareix ara sota la forma *Vallorci*. Tot plegat, camp obert per a una prospecció aprofundida per tal d'intentar situar-ne algun amb més precisió.

Densitat de nuclis de poblament, camps de blat i ordi, vinyes i almenys un molí. Un bon coixí econòmic que permeté la ràpida reconstrucció de les esglésies devastades, la seva dotació i una bona acumulació per part dels dipo-

¹⁹ Sobre el paper dels laics en la construcció d'esglésies, v. Martí 1988.

²⁰ Sobre les famílies Farners i Vilademany, v. Aragó 1950.

²¹ Millàs & Rabassa 1951, pàg. 42 i 44.

sitaris dels beneficis recollits, Ennegó i Giscafred. Previsible riquesa que ben aviat passarà a nodrir l'economia feudal.

Al cap de pocs anys, el 22 de juliol del 966, apareix el nom d'un personatge de prestigi: Segerand i la seva esposa, Eilo, venen a Borrell, comte de Barcelona-Girona, un alou situat al comtat de Girona, a *Rio Tapite*, a *Valle canaria* (=Vallcanera, mun. Sils), amb cases, corrals, horts i terres, i una vinya a *Nespolarias*, dins de la vall de Santa Coloma ²²:

(...) per hanc scripturam vindicionis nostre, vindimus tibi omnem auladem nostrum in comitato ierundense, in valle que dicunt Canaria et in locum que dicunt rio Tapite (...). Similiter vindimus tibi in valle sancte Columba, in locum que dicunt Nespolarias (...).

Notem la reaparició de dos dels topònims que ja havíem trobat a l'acta del 950: *Nespolarios* i *Rio Tapite*, que al 950 apareixia com a *Rio tapido*. La venda feta al comte Borrell ens permet d'afinar la situació del darrer lloc a la veïna Vallcanera, fora ja dels límits de la vall de Santa Coloma.

ELS SEGLES XI I XII: LA CONSOLIDACIÓ DEL PODER FEUDAL

Haurem d'esperar un segle per trobar un nou document. I ben important: la primera referència escrita que coneixem sobre el castell de Farners. Es tracta del jurament de fidelitat que prestà Ramon, vescomte de Cardona, a Ranon Berenguer I, pel qual posava sota la potestat del comte barceloní els seus castells de Gironella, Farners, Tagamanent i Castell Tallat (1053-1071)²³:

(...) Et ego predictus Raimundus non vetabo tibi, iam dicto Raimundo seniori meo, potestatem de ipsis castris ubi staticam habes, et unde potestatem habere debes per quantas vices eam mihi requisieris per te aut per tuos nuncios vel nuncium; et sunt ipsos chastroꝝ: Gerundella et Farners et Tagamanent et Castel Talat (...).

²² Miquel 1945, doc. 389, pàg. 407-408; Udina 1951, doc. 166, pàg. 337-338. Comentat per Millàs & Rabassa 1951, pàg. 43-44.

²³ Miquel 1945, doc. 203, pàg. 214-215; Millàs-Rabassa 1951, pàg. 47-48; Millàs 1957, pàg. 31; Monreal-Riquer 1955, pàg. 228; Català i Roca 1971, pàg. 436; AA.DD. 1991, pàg. 332. Els resultats de l'excavació d'aquest castell (1991-1992) i també un estudi arquitectònic detallat seran objecte d'una pròxima publicació monogràfica, conjuntament amb l'excavació realitzada al costat de l'ermita de Farners (1985). Hom pot trobar una descripció acurada d'aquesta fortificació a Monreal & Riquer 1955.

Farners i Tagamanent: dos castells situats en punts estratègics per al control dels accessos a la plana d'Osona. El castell de Farners domina el camí de Girona a Vic per Santa Coloma, just a la seva entrada pels paratges de les Guillerries. El de Tagamanent domina l'accés per la ruta del Figueró, al vessant ponentí del Montseny.

La política de Ramon Berenguer I, orientada a la consecució del domini de les fortaleses, sigui per compra sigui mitjançant el jurament de fidelitat dels senyors i castlans, i la dependència d'aquells respecte de la *potestas* comtal s'aplica a Farners amb la mateixa escrupolositat que en altres llocs ²⁴. Amb el domini sobre Farners i Tagamanent, Ramon Berenguer I s'assegurava el control de dos dels accessos al comtat d'Osona. La constitució de l'anomenat "estat feudal" estava en marxa.

La fundació i dotació de comunitats religioses pot fer pensar que, simultàniament a la presa del poder pel comte de Barcelona, els senyors de rang inferior intentaven també assumir-ne o mantenir-ne algunes quotes mitjançant aquestes fundacions.

L'any 1063 l'antiga parròquia de Sant Pere Cercada fou cedida al monestir de Sant Marçal del Montseny per tal que hi establís una comunitat benedictina. L'intent no reeixí a causa, entre altres factors, de l'oposició del monestir de Sant Salvador de Breda ²⁵.

Al cap d'un temps, el 30 de març de 1136, Elies, abat de Cadins i de Sant Marçal del Montseny, donà el lloc de Sant Pere Cercada a Berenguer de Llavaneres i a la comunitat que hi residia per tal que s'hi establís una canònica agustiniana ²⁶. I el donà amb el consentiment del bisbe i del capítol de la seu de Girona i, el que ens sembla significatiu, el de Ramon de Vilademany, senyor del lloc, i dels seus nebots Bernat i Guillem:

(...) Prephatum autem locum universis sibi adiacentibus mihi cum alio scripto quod vobis trado personaliter impetravi a domino Berengario Sedis Gerundensis venerabili Episcopo cum Capituli sui assensu et consilio, et a Petro Raimundi de Villademagno eiusque nepotibus Bernardo videlicet atque Guillelmo (...).

²⁴ Bonnassie 1981, pàg. 141 i s.

²⁵ AA. DD. 1991, pàg. 335.

²⁶ Villanueva 1850 b, ap. XVIII, pàg., 304-305; Millàs-Rabassa 1951, pàg. 61-63; AA.DD. 1991, pàg. 335-336. L'església canonical de Sant Pere Cercada, que degué substituir l'antiga parroquial i actualment en restauració, constitueix un exemplar soberbi del romànic tardà, gairebé a cavall ja del gòtic. Fou consagrada el 2 de maig de 1245.

En el cas de Sant Salvador de Breda, foren els vescomtes Guerau de Cabrera i la seva esposa Ermessenda els qui el fundaren per pròpia voluntat i el dotaren generosament l'any 1038. Breda està just al peu d'un dels més notables bastions que dominà la família vescomtal gironina i que li serví de residència –a vegades, fins i tot, de refugi– durant llarg temps: el castell de Montsoriu, que esdevingué el centre neuràlgic de l'extens territori senyorejat per aquesta nissaga.

AL TOMBANT DEL SEGLE XIII: LA NOVA CONSAGRACIÓ DE L'ERMITA DE LA MARE DE DÉU DE FARNERS.

El més modern dels documents analitzats (23 d'abril de 1200) és l'acta de consagració de l'ermita de la Mare de Déu de Farners ²⁷. Aquest document, tot i presentar llacunes en la transcripció que ens n'ha arribat, proporciona dades ben interessants:

(...) venit dominus Arnallus Sancte Sedis gerundensis episcopus ad consecrandam ecclesiam in honorem Sancte Dei Genitricis Marie de novo constructa ad pedem castris de Farnerio Raymundus de Farners miles venerabilis Sancti Hospitalis desiderio accensus assensus et voluntate Gerundensis ecclesia de suo proprio fundavit atque dotavit (...).

Entre els signants de l'acta hi trobem Ramon de Farners, castlà de la fortalesa i el seu fill Berenguer, Pere Ramon de Vilademany i la seva esposa Ermessenda, dels quals depenia la castlania.

Aquesta esglésiola, encara avui objecte d'especial devoció a Santa Coloma, manté una part important de la seva estructura arquitectònica primigènia. *De novo constructa ad pedem castris de Farnerio*, especifica l'acta. No és habitual que a l'acta de consagració d'una església construïda de nova planta hi figuri aquesta menció. Es tracta, doncs, d'una reconstrucció, com ja havia estat assenyalat alguna vegada ²⁸.

La capçalera és un absis de planta semicircular molt allargassada per l'exterior i lleugerament ultrapassada per l'interior. L'aparell, molt regular,

²⁷ Monsalvatje 1910, pàg. 201-205; Millàs & Rabassa 1951, pàg. 53-59; AA. DD. 1991, pàg. 334-335.

²⁸ Monreal 1950, inclòs, pel que fa als aspectes més importants, a Monreal & Riquer 1955.

conserva bona part del morter –molt compacte– amb una fina línia incisa que vol donar un aspecte més regular a les juntures. La finestrola que s’hi obre és d’esqueixada simple.

Aquestes característiques arquitectòniques ens inclinaríem per si mateixes a datar la construcció en un moment anterior, encara que segurament pròxim, a la introducció a casa nostra del romànic de característiques llombardes. És a dir, en un moment imprecís del segle X avançat o, a tot estirar, de molt començament del segle XI.

Arguments documentals i arqueològics poden contribuir a matisar i a confirmar aquesta datació que proposem. Ja hem dit més amunt que a l’acta de consagració de les esglésies de la vall de Santa Coloma (any 950) no hi consta la de Farners, tot i venir de camí entre la de Santa Coloma i les altres consagrades en aquella data, si no fos que poguéu tractar-se d’una de les dues l’advocació de les quals no s’ha mantingut i que, amb la nova consagració, se li hagués canviat l’originària per la de Santa Maria Mare de Déu. Aquest, però, seria un extrem difícil de contrastar. Podem inferir, doncs, amb un marge de dubte raonable, que en aquell moment encara no s’havia construït.

També hem comentat l’aparició al seu voltant d’algunes sepultures antropomorfes molt malmeses, retallades al sòcol granític, indubtablement relacionades amb l’església. En cap cas les podríem fer remuntar a una data tan avançada com la de 1200. En canvi, sí que es pot considerar una cronologia dins de la segona meitat del segle X o de començament del segle XI.

Combinant aquestes dades arquitectòniques, documentals i arqueològiques, proposem establir els límits possibles per a la construcció de l’ermita entre l’any 950 i els primers anys del segle XI ²⁹. Així considerem que cal entendre l’expressió *de novo constructa* que de manera tan explícita fa constar l’acta de consagració del 1200. La reconstrucció deuria haver mantingut la capçalera i la part baixa dels murs laterals de la nau antiga, que presenten característiques constructives similars a les de l’absis.

Quina fou la funció de l’ermita de Farners? En els nomenclàtors diocesà de cap al 1368 i capitular de final del segle XIV hi figura com a *capella Sancte Marie de Farneriis* ³⁰. Aquesta mateixa qualificació apareix en

²⁹ L’ermita de Farners no figura en els reculls d’esglésies pre-romàniques publicats per Junyent 1983 i per Barral 1985. Entenem el terme “pre-romànic”, en aquest cas, com a “anterior al romànic llombard”.

³⁰ Pons i Guri 1964-1965, pàg. 62 i 77.

referir-se els inventaris a les capelles de castells. La capella de la Mare de Déu de Farners era, doncs, la capella del castell de Farners, una capella castral situada per raons topogràfiques òbvies, en el lloc més proper possible al recinte del castell. D'altra banda, són ben explícits el paper dels Farners en la seva reconstrucció i la seva presència, juntament amb els Vilademany, en les signatures de l'acta de consagració.

¿Com cal interpretar el petit sòl arqueològic, les restes del qual aparegueren a tocar els murs de l'església al 1985? Les minses dimensions de l'espai conservat, el grau de deteriorament a causa dels enterraments d'època moderna que hom hi havia fet just al damunt i de l'erosió d'un terreny on el sòcol granític aflora a pocs centímetres, i la total manca de qualsevol material directament associat, dificulten, per indemostrable, qualsevol interpretació.

Les dades de què disposem fins ara insinuen –amb totes les reserves que calgui– una mena de petita construcció dins l'espai immediat a l'església, just arran de les sepultures antropomorfes més antigues. ¿No ens trobaríem davant d'un petit sagrari construït ran d'una capella castral sota la vigilància directa del castell de Farners i, per tant, sota el control dels castllans i/o senyors del lloc? ¿No foren aquests els primers interessats en la reconstrucció i nova consagració de l'església? ³¹

CONCLUSIÓ: QUÈ CAL FER?

L'objectiu d'aquestes notes era esbossar les primeres passes per a un estudi global del terme del castell de Farners. Un terme que devia centrar-se en les parròquies de la “vall” de Santa Coloma, incloent la de Sauleda, entre els termes d'Argimon per la banda de ponent i Brunyola per llevant i que cal delimitar amb més precisió.

Els documents que hem repassat forneixen una bona base per plantejar la recerca arqueològica. El treball d'arxiu, que serà imprescindible, resta per començar. La investigació arqueològica del castell i de l'ermita està tot just iniciada.

³¹ Martí 1988. Compartim els suggeriments adreçats als arqueòlegs quant a l'estudi de l'espai immediat a les esglésies, més enllà dels omnipresents cementiris, que fa l'autor. Tanmateix, recollim el repte que llança com un altre dels aspectes a considerar en l'estudi arqueològic del terme del castell de Farners. Vegeu també Guedon 1992-1993.

Hem pogut seguir, mal que bé, les vicissituds des de final del segle IX d'una població dispersa en petites valls tancades, organitzades en parròquies i agrupades en una entitat de caire administratiu –si se li vol dir així– superior, que s'anomenava “vall de Santa Coloma”.

Sobre aquesta vall, ja parroquialitzada o en procés de parroquialització, s'establiran els *castra*, districtes termenats dels castells. És mencionat específicament el d'Argimon des del 925, però la vall de Santa Coloma, amb les seves parròquies formarà el *castrum* o terme de Farners amb la seva capella castral de Santa Maria. Coneixem el nom de dos personatges destacats de la comunitat: Ennegó i Giscafred, que promogueren, a mitjan segle X, la reconstrucció i dotació de les parròquies de la vall assolades pels hongaresos tan sols vuit anys abans.

Sota el domini, primer, dels vescomtes de Cardona, ja entrats els segles XI i XII, trobarem dues famílies, els Farners i els Vilademany, que senyorejaren el terme de Farners. Hem assistit també a la incorporació del terme i castell de Farners a la *potestas* superior de Ramon Berenguer I, que la garanteix mitjançant el jurament de fidelitat que li prestà Ramon, vescomte de Cardona.

La consolidació de les estructures socials i econòmiques del poder feudal es manifesten també en l'intent frustrat de fundació d'un monestir benedictí a la parròquia de Sant Pere Cercada al 1063 i al definitiu establiment en aquell lloc d'una canònica agustiniana al 1136, sota el patronatge de Ramon de Vilademany. En el testimoni d'una petita construcció (sagrari?) a redós de la capella de Farners i amb la reconstrucció i dotació d'aquesta l'any 1200 per Ramon de Farners, amb la presència de Pere Ramon i Ermessenda de Vilademany.

Situar els topònims coneguts sobre un mapa per orientar una prospecció sistemàtica del terme municipal de Santa Coloma de Farners, que cobreix *si no la totalitat, sí almenys la major part del terme del castell*, ha de ser el primer pas. I en aquesta prospecció caldrà començar per llocs que, si bé no apareixen citats més amunt, ofereixen pistes més que suficients.

El topònim actual de “castell del Sant Esperit”, advocació que trobem a la capella del mateix nom de l'església parroquial de Santa Coloma d'ençà de l'any 1592 ³² deu correspondre's amb la *capella Sancti Spiritus de Alodio in*

³² Millàs & Rabassa 1951, pàg. 125. La nova església parroquial es va començar a construir cap a la fi del segle XV o començament del XVI: “Hízose una construcción enteramente nueva utilizando las piedras de la antigua Iglesia y de los castillos de Bellver y del 'Sant Esprit', situados a corta distancia del pueblo (...) Las otras capillas laterales fueron construyéndose posteriormente. La primera de la izquierda dedicada al 'Sant Esperit' fue edificada por la familia Farnés, tiene grabado su escudo de armas en la clave y en la misma había el sepulcro familiar. Fue terminada en 1592”.

parrochia sancte Columba de Farneriis que està documentada almenys des de 1221 ³³. En aquest any, Ramon de Farners reconeix el domini del bisbe de Girona sobre l'església de Santa Maria de Farners, consagrada pocs anys abans i li subjecta la de l'Esperit Sant, situada també prop del castell.

Tampoc no sabem res del "castell de Bellver". Cal cercar en aquests llocs possibles fortificacions complementàries del castell de Farners i escatir els problemes cronològics que plantegen les restes del Turó del Vent. Això pel que fa al que podem considerar genèricament com a "arquitectura militar". Els nuclis d'habitatge i les parròquies –s'hagin mantingut o ja hagin desaparegut– són els altres camps per seguir.

Plantejat el tema d'aquesta manera, segurament hem avançat més problemes que no pas hem aportat solucions. Intentar trobar una resposta plausible a aquestes i a altres qüestions que, de ben segur, aniran sorgint, és la feina que ens proposem de dur a terme de mica en mica ³⁴.

³³ Marquès 1984, doc. 111, pàg. 21. Marquès 1992, pàg. 36, en parlar de l'ermita de Farners, sembla fer referència al mateix document. Altres referències a la mateixa capella, esglaonades entre 1279 i 1403, a Rius ed. 1956, pàg. 74 i 102; Noguer 1946, doc. 146, pàg. 155; Millàs & Rabassa 1951, pàg. 88; Pons i Guri 1964-1965, pàg. 58.

³⁴ Volem fer constar el nostre agraïment a Josep M. T. Grau, arxiver comarcal de la Selva, que ens ha facilitat l'accés als treballs inèdits d'Antoni M. Aragó i Luis Monreal (1950). I molt especialment a Assumpció Cantalozella i Mireia Mitjavila, de Santa Coloma de Farners, a les quals devem –i continuarem devent– entre moltes altres coses, llargues hores de conversa i de recorreguts pel terme municipal colomenc. El seu suport incondicional i el seu esperonament constant ens han servit des de fa anys d'estímul i suport indispensables.

BIBLIOGRAFIA

- AA. DD. (1965) : *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae*. Fasc. 4. Barcelona, Universidad de Barcelona-CSIC. [S.v. *castellum, castrum*]
- AA. DD. (1991) : Santa Coloma de Farners. *El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*. Catalunya romànica, V, pàg. 332-341. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana.
- ABADAL, R. d' (1926-1950) : *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Primera part. Genève, Institució Patxot de Catalunya.
- ARAGÓ, A. M. (1950) : *Monografia sobre els antics llinatges de Farners*. Inèdit.
- ARAGUAS, Ph. (1973) : Les châteaux de la frontière aragonaise au XIe. siècle. *Information d'histoire de l'art*, V (1973), pàg. 199-203.
- ARAGUAS, Ph. (1979) : Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100). *Bulletin Monumental*, 137, III (1979), pàg. 205-224.
- ARAGUAS, Ph. (1984) : Les châteaux d'Arnau Mir de Tost. Formation d'un grand domaine féodal en catalogne au milieu du XIe. siècle. *Actes du 106 Congrès National des Sociétés Savantes (Perpignan 1981)*. Vol. I, pàg. 61-76. Paris, CNRS.
- ARAGUAS, Ph. (1985) : La tour hors-le-château. *Le château et la tour. Actes du premier colloque de castellologie de Flaran*, pàg. 27-39.
- ARAGUAS, Ph. (1991) : Le château de Loarre et les châteaux de la frontière aragonaise au XIe. siècle: leur place dans l'architecture militaire de l'occident chrétien. *La marche supérieure d'Al-Andalus et l'occident chrétien*, pàg. 165-175. Madrid, Casa de Velázquez.
- BARRAL, X. (1981) : *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*. Barcelona, Edicions 62, 1981.
- BENET, A. (1982 a) : La incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942. *Quaderns d'estudis medievals*, vol. I, núm. 9 (1982), pàg. 568-574.
- BENET, A. (1982 b) : La batalla de Balltarga. Epíleg de la incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942. *Quaderns d'estudis medievals*, vol. I, núm. 10 (1982), pàg. 639-640.
- BONNASSIE, P. (1979-1981) : *Catalunya mil anys enrera* (2 vols.). Col. Estudis i Documents, 31-32. Barcelona, Edicions 62.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1937) : *Espanya*. Col. Antologia catalana, 91. Barcelona, Edicions 62 (ed. 1978).

- CABAÑERO, B. (1985) : De las cuevas a los primeros castillos de piedra: algunos problemas del origen de la castellología altomedieval en el norte peninsular. *Turiaso*, IV (1985), pàg. 165-188.
- CABAÑERO, B. (1991) : La defensa del reino de Pamplona-Nájera en el siglo X. Materiales para el estudio de la evolución de sus castillos. *La marche supérieure d'Al-Andalus et l'occident chrétien*, pàg. 99-119. Madrid, Casa de Velázquez.
- CABAÑERO, B. (1992) : La transición del prerrománico al románico en la castellología aragonesa y catalana. *L'art et la société à l'époque carolingienne. Actes des XXIIIes. Journées Romanes de Cuxa. Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXIII (1992), pàg. 65-81.
- CABAÑERO, B. & GALTIER, F. (1985) : Los primeros castillos de la frontera de los Arbas y el Onsella. Problemas metodológicos. *Boletín del Museo e Instituto "Camón Aznar"*, XX 91985), pàg. 59-82.
- CASANOVAS, A. (1992) : La utilització de pedres i elements gravats com a fites i indicadors de límits territorials. Algunes dades documentals. *Gala. Revista d'arqueologia i antropologia*, 1 (1992), pàg. 143-152.
- CATALÀ i ROCA P. (1971) : Castell de Farners. *Els castells catalans*, III, pàg. 435-446. Barcelona, R. Dalmau Editor.
- COROMINES, J. (1986) : *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. II. Barcelona, Curial-La Caixa. [S.v. castell, castre]
- GARCÍA, C. (1966) : *El culto a los santos en la España romana y visigoda*. Monografías de historia eclesiástica, I. Madrid, CSIC.
- GIRONA, D. (1923) : Itinerari de l'infant en Joan, fill del rei en Pere III. 1350-1387. *III Congreso de historia de la Corona de Aragón*, vol. II, pàg. 169-591.
- GUEDON, F. (1992-1993) : Les enclos ecclésiiaux dans les Hautes Pyrénées. *Archéologie des Pyrénées Occidentales et des Landes*, 12 (1992-1993), pàg. 127-135.
- JULIÀ, J. (1991) : El castell i el santuari d'Argimon. *Revista de Girona*, 146 (1991), pàg. 48-53.
- JUNYENT, E. (1983) : *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*. Ed. a cura de Josep de C. Laplana. Textos i estudis de cultura catalana, 3. Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARQUÈS, J. M. (1984) : *Pergamins de la Mitra (891-1687)*. Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 10. Girona, Institut d'Estudis Gironins.

- MARQUÈS, J. M. (1992) : Argimon: indret, castell i santuari. Dades inèdites. *Quaderns de la Selva*, 5 (1992), pàg. 31-42.
- MARTÍ, R. (1988) : L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals. *Faventia*, 10.1-2 (1988), pàg. 153-182.
- MILLÀS, J. M. (1962-1962) : Sobre las incursiones húngaras en Cataluña. *Homenaje a Johannes Wincke*, vol. I, pàg. 73-80.
- MILLÀS, J.M. & RABASSA, F. (1951) : *Historia de Santa Coloma de Farnés y su comarca*. Santa Coloma de Farners, Junta del Milenario.
- MIQUEL, F. (1945) : *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Vol. I. Barcelona, CSIC.
- MONREAL, L. (1950) : *El castillo de Farnés y su santuario. Estudio histórico-arqueológico*. Inèdit.
- MONREAL, L. & RIQUER, M. de (1955) : *Els Castells Medievals de Catalunya*, vol. I, pàg. 227- 241.
- MONSALVATJE Y FOSSAS, F. (1899) : *Geografía histórica del condado de Besalú*. Noticias históricas, X. Olot, Imprenta y Librería de Juan Bonet.
- MONSALVATJE, F. (1890) : *Besalú. Su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*. Noticias históricas, II. Olot, Imprenta y librería de sucesores de Juan Bonet.
- MONSALVATJE, F. (1910) : *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia y diócesis de Gerona*. Noticias históricas, XVIII. Olot, Imprenta y librería de sucesores de Juan Bonet.
- NOGUER, T. (1946) : Transcripción de las rúbricas del cartulario "De rubricis coloratis" del Archivo Diocesano de Gerona. *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, I (1946), pàg. 136-159.
- PLADEVALL, Mn. A. & COLL, J. (1963) : *En recordança del VII centenari de la festa de l'Ajust commemorativa del trasllat de les relíquies de sant Isclé i santa Victòria al monestir de Sant Salvador de Breda. 1263-1963*. [S.l.], 1963
- PONS GURI, J. M. (1964-1965) : Nomenclátors de la diócesis gerundense en el siglo XIV. *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVII (1964-1965), pàg. 5-77.
- PUJOL, C. & ALSIUS, P. (1883) : *Nomenclátor geográfico-histórico de la provincia de Gerona desde la más remota antigüedad hasta el siglo XV*. Gerona, Imprenta y librería de Paciano Torres.

- RIU, M. (1981) : Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya. *Quaderns d'estudis medievals*, vol. I, núm. 4 (1981), pàg. 195-208.
- RIU, M. (1982) : El paper dels "castra" en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona . *Ausa* X/102-104 (1982), pàg. 401-409.
- RIU, M. (1983) : A propósito del feudalismo todavía. *Estudios en homenaje a Don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*, vol. II, pàg. 65-82. Anexos de Cuadernos de Historia de España. Buenos Aires.
- RIU, M. (1985-1986) : L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català. *La formació i expansió del feudalisme català. Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal. Estudi general*, 5-6 (1985-1986), pàg. 27-44.
- RIUS, J. (1956) : *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280). I. Cataluña, Mallorca y Valencia*. Barcelona, CSIC.
- RUEDA, J. M. & TURA & J. M. LLORENS, J. M. (1992) : Les inscultures de la roca de les Creus de Grions. *Quaderns de la Selva*, 5 (1992), pàg. 111-113.
- UDINA MARTORELL, F. (1952) : *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona, CSIC.
- VILLANUEVA, J. (1850 a). *Viage literario á las iglesias de España . Tomo XIII: Viage á Gerona*. Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia.
- VILLANUEVA, J. (1850 b). *Viage literario á las iglesias de España . Tomo XIV: Viage á Gerona*. Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia.

Fig. 1. "De novo constructa ad pedem castris de Farnerio". L'ermita i el castell de Farners, any 1919 (Clixé Arxiu Mas. Arxiu fotogràfic CIAG).

Fig. 2. El castell de Farners amb l'ermita al replà inferior. A l'esquerra, el turó del Vent (Foto V. Fargnoli. Arxiu fotogràfic CIAG).

SANTA COLOMA DE FARNERS A L'ALTA EDAT MITJANA: LA VILA, L'ERMITA, EL CASTELL

Castell de Farnès -
S. Coloma de Farnès -
- V. Fargnoli -

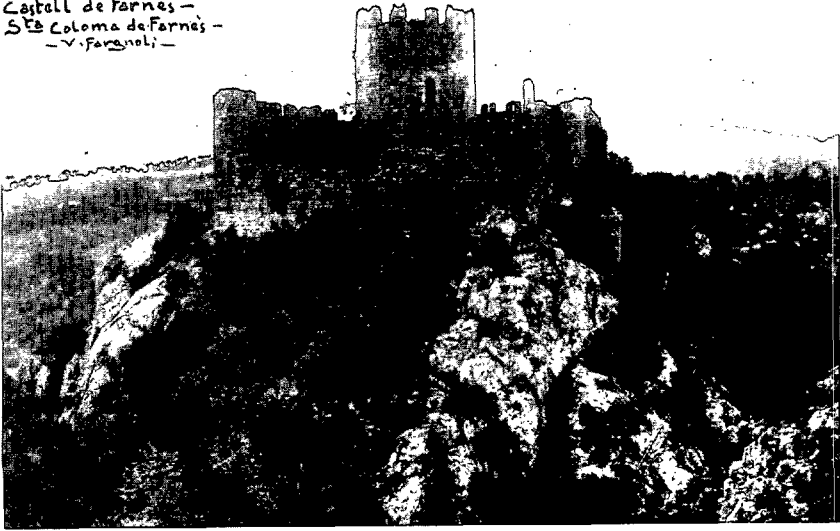

Fig. 3. El castell de Farners des del turó del Vent (Foto V. Fargnoli. Arxiu fotogràfic CIAG).